

Runstenar och kyrkor

**Osyrg (lät resa) denna sten efter
... sin gode fader.
Här skall stenen stå.
Balle ristade.**

När det nya vapenhuset till Kungs-Husby byggdes på 1460-talet murades runstenarna U 707 och U 708 in i väggen på var sin sida om vapenhusets hörn så att ingen kyrkobesökare kunde undgå att se dem. Avsikten måste ha varit att pryda kyrkan, runslingorna skulle liva murverket. Denna funktion fyllde runstenarna så länge kyrkan fick stå orappad.

Runa-projektet, första versionen september 2010

Innehåll

Runstenar i kyrkor	3
Runstenar i kommunens kyrkor	3
Makt och religion	4
Kristendomen kom tidigt till Sverige	4
Brytningstiden	4
Kungarna och tingen	4
Religionsskifte uppifrån och ner	4
Världsliga motiv	5
Handelspolitiska motiv	5
Långdragen process	5
Våra första kyrkor	6
Ansgars-missionen	6
Varför hamnade runstenarna i eller utanför kyrkan?	7
Hade runstenen någon symbolisk funktion?	7
Konflikt eller samförstånd?	7
Hur har runstenarna behandlats?	8
Tre inventeringsperioder	8
Några av runstensforskarna	9
Kyrkor inom Enköpings kommun	10
Veckholms kyrka – 1100-talet	11
Löts kyrka – 1100-talet	12
Enköpings Näs kyrka – 1168	13
Svinnegarns kyrka – början av 1200-talet	14
Tillinge kyrka – början av 1200-talet	16
Sparsätra kyrka – början av 1200-talet	17
Hacksta kyrka – 1200-talet	18
Husby-Sjutolfts kyrka – 1200-talet	19
Långtora kyrka – 1200-talet	20
St Ilians kyrka – 1200-talet	22
Kungs-Husby kyrka – sent 1200-tal	24
Österunda kyrka – slutet av 1200-talet	26
Vallby kyrka – 1300-talet	27
Fröslunda kyrka – slutet av 1400-talet	28
Hjälsta kyrka – slutet av 1400-talet	29
Nysätra kyrka – 1400-talet	30
Holms kyrka – 1600-talet	31
Breds kyrka – 1836-37	32
Giresta kyrka – medeltiden	33
Gryta kyrka – medeltiden	34
Altuna kyrka – 1850	35

Skriftliga källor

Det finns bara några få källor som behandlar perioden 800 till 1100.

1. "Ansgar liv" (Vita Ansgarii), skriven av Rimbert på 800-talets senare hälft, och Adam av Bremens "Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar" från omkring 1075.
2. Dikter, sagor och historieverk som skrevs i Danmark, Norge och på Island under 1100- och 1200-talen. Dessa källors värde har varit omtvistade under historiens lopp, i dag anses endast den skaldediktning som finns i sagorna vara historiskt tillförlitlig.
3. Runstenarna
4. Kungalängder som började författas under 1200-talet, liksom de parallella biskops- och lagmanslängder som också nedtecknades.
5. Mynt som präglades i Sigtuna mellan ca 995 och ca 1030 i Olof Skötkonungs och i sonen Anunds namn. Efter 1030 tillverkades inte några mynt i Sverige förrän mot mitten av 1100-talet.

Runstenar i kyrkor

Inom Enköpings kommun finns 187 runstenar och runstensfragment. De ristades och restes under en begränsad tidsperiod om ca 80 år, mellan 1040 och 1120. Under den perioden inleddes två för landet viktiga processer: enandet till ett kungarike samt landets kristnande. Att runstenarna på ett eller annat sätt har ett samband med dessa processer framgår genom att runstensresandet kraftigt ökade under mitten och slutet av 1000-talet.

Runstenar i kommunens kyrkor

Inom Enköpings kommun finns 36 kyrkor* (se sidan 10). Inne i, eller i närheten av 21 av dessa kyrkor finns eller har funnits sammanlagt 56 runristningar från 1000-talet:

- 28 runstenar, varav en är en gravhäll och 4 nu är försvunna
- 28 fragment, varav 5 nu är försvunna.

30 % av kommunens runinskrifter har alltså ett tydligt samband med 58 % av kommunens kyrkor. Då kan man fråga sig om det finns någon koppling mellan runstenar och kyrkor. Har runstenarna rests i anslutning till kyrkorna eller har de i efterhand förts till dem?

Kyrkor med runstenar och fragment					
Kyrka	Bevarad		Försvunnen		Summa
	runsten	fragment	runsten	fragment	
1. Svinnegarns kyrka	2	12			14
2. Veckholms kyrka	2		2	2	6
3. St Ilians kyrka	3	2			5
4. Kungs-Husby kyrka	3	1			4
5. Långtora kyrka	3	1			4
6. Fröslunda kyrka		1	1	1	3
7. Nysätra kyrka		1	1	1	3
8. Hjalsta kyrka	2				2
9. Löts kyrka	2				2
10. Österunda kyrka	1	1			2
11. Altuna kyrka	1				1
12. Breds kyrka	1				1
13. Enköpings Näs kyrka	1				1
14. Giresta kyrka	1				1
15. Gryta kyrka		1			1
16. Hacksta kyrka		1			1
17. Holms kyrka	1				1
18. Husby-Sjutolfts kyrka		1			1
19. Sparrsätra kyrka		1			1
20. Tillinge kyrka	1				1
21. Vallby kyrka				1	1
Summa	24	23	4	5	56

* Då har vi inte räknat in Arnö kyrka, som sedan 1957 ägs och förvaltas av Riksantikvariat-ämbetet. Vi har heller inte räknat in St Lars kyrka, som byggdes 1984. Däremot har vi räknat in St Ilians kyrka som byggdes på 1200-talet, revs på 1600-talet och numera är en kyrkoruin.

Makt och religion

Kristendomen kom tidigt till Sverige

Från 300-talet och framåt har arkeologer funnit föremål med symboler som visar att nordborna hade kontakt med människor som var kristna åtminstone 500 år tidigare än man tidigare trott. Tillfälliga missionsföretag förekom i områden, som haft goda handelsförbindelser med kontinenten. Även om missionen inte ledde till att några församlingar bildades, tog befolkningen intryck av kristendomen. Många av de bruks- och prydnadsföremål man funnit från 600- och 700-talen är dekorerade med kristna motiv. Dessa fynd är vittnesbörd om en tidig engelsk och irisk mission i Sverige. Här finns inga skriftliga dokument som kan vägleda oss, utan vi får hålla oss till de arkeologiska fynden.

Brytningstiden

Under perioden 800-1200 skedde en genomgripande samhällsförändring i Sverige. En framväxande centralisering av makten ledde till en enad statsbildning. I den processen användes kristendomen för att legitimera det nya statssamhällets sociala ordning. Med sin mer individualistiska samhällssyn var den bättre lämpad än den gamla religionens kollektiva hållning, anpassad till ett samhälle grundad på släktsammanslutningar.

Kungarna och tingen

I det förkristna Sverige hade tingsområdet en kung, som kom från en av ledande ätterna. Stridigheter mellan olika ätter var vanliga, liksom att de rivaliserande parterna sökte stöd hos tingen.

Under sina resor utomlands kom kungarna i kontakt med kristendomen. Ofta visade de sig mycket positiva till den nya tron och missionen, medan tingen var mer negativt. Kungar tog ofta själv hit präster, övergick till kristendomen med sin familj och byggde egna kyrkor vid sina kungsgårdar. En förklaring till tingets negativa inställning till kristendomen, kan vara böndernas beroende av den fruktbarhetskult som fanns i den fornnordiska religionen. En annan orsak kan vara ättesamhällets kollektiva jordäggande, som hindrade den enskilde att skänka jord till kyrkan utan ättens samtycke. Jord behövdes för att kunna bygga och försörja en kyrka.

Religionsskifte uppifrån och ner

Religionsskiftet gick uppifrån och ner, i den meningen att de ledande i samhället verkade för dess införande. Kristendomen slog sig först ner i samhällets översta skikt bland kungar och småkungar. Sedan spreds den neråt i hierarkin genom de underlydande stormännen, som på så sätt kunde visa sig trogen kungen och bönderna i sin tur visa sig trogen stormännen.

Världsliga motiv

Varför man övergick till den nya religionen kan bero på att kyrkan på kontinenten hade lierat sig med den världsliga makten och att det då kunde vara gynnsamt för de skandinaviska kungarna att också anta kristendomen. Kristnandet bidrog till att kungarna och de ledande stormännen blev mer accepterade som jämlikar av sina kollegor i på kontinenten. Att satsa på religionsskiftet var antagligen fördelaktigt också eftersom kristendomen minskade de självständiga lokala hövdingarnas makt. Hövdingarna var ju den fornskandinaviska religionens ledare och kultutövare och var ofta i konflikt med centralmakten.

Handelspolitiska motiv

Under 800-talet var Birka en viktig marknadsplats och hade en omfattande handel med det kristna Europa. En kung som behärskade en handelsplats kunde räkna med att göra goda förtjänster, och på så sätt öka sin rikedom och prestige. Här ligger kanske ett tungt vägande skäl till att kung Björn år 829 sände efter kristna missionärer. Om det fanns en kristen kyrka med präster i Birka skulle kristna handelsmän lockas till marknadsplatsen och känna sig tryggare. Samtidigt genomgick skandinaviska köpmän en kristningsceremoni för kunna idka handel på platser i Europa där bara kristna handelsmän fick verka. Om den nordiske handelsmannen var kristen skulle han lättare kunna bedriva handel på kontinenten.

I och med införandet av kristendomen ingick Norden i en kyrkligt bestämd europeisk gemenskap. Nordborna hade visserligen kontakter med utlandet sedan tidigare men i och med kristnandet blev de delaktiga i en gemensam kultur.

Långdragen process

Religionsskiftet i Norden skedde inte plötsligt utan var en långdragen process, allt ifrån de första kontakterna med kristendomen till kyrkans etablering i det nordiska samhället. Den fornnordiska religionen var heller inte så renodlat "hednisk" som man tidigare trott. Den var en blandprodukt. Människor levde redan i organiserade samhällen, de reste och handlade med andra länder. Den nära kontakten påverkade gradvis nordbornas idéer, religion och syn på världen.

Vem var hedning?

När kristendomen var utbredd inom det romerska riket kallades alla som inte var kristna för "lantbor", *pagani*, *campani*. På de germanska språken blev det *heiden*, "hedbor", *hedningar*. "Hedendomen" innefattar alltså alla andra religioner än den bibliska (kristendom, judendom). Ibland undantas numera även islam från "hedendomen" eftersom de bibliska religionerna uppfattar ett släktskap med denna religion.

Våra första kyrkor

Kristna kors på runstenar tyder på att kristendomen gjorde insteg i Enabygden redan på 1000-talet. De första kristna kyrkor som byggdes i vår trakt var sannolikt av trä. Den första kända kyrkan i Sverige är den som Birkas styresman *Hergeir* lät bygga på 830-talet på sin gård (se rutan nedan). De äldsta resterna av kyrkbyggnader i Mälardalen är kyrkoruinerna i Sigtuna från 900-talets början.

I Västergötland började kyrkor byggas under 1000-talet och i Uppland under slutet av 1000-talet. I stort sett var kyrkorna i Götaland av en äldre typ som liknade den romanska basilikan (med absid, halvcirkelformad utbyggnad), medan Svealandskapens äldsta kyrkor var av en yngre, enklare rektangulär typ.

Få kyrkor från medeltiden tros vara bevarade i sitt ursprungliga skick. Under århundradenas lopp byggdes de till flera gånger. Det framgår tydligt av presentationen av de enskilda kyrkor som ges på sidorna 11-35.

Ansgars-missionen

Enligt "Ansgar liv" ska svearnas kung Björn via sändebud ha bett kejsar Ludvig den fromme att sända honom präster och missionärer. Den frankiske benediktionermunken Ansgar fick uppdraget att fara till Birka och sprida Guds ord. Till sin hjälp hade han munken Witmar. 829 eller 830 anlände de till Birka efter en strapatsrik resa. De togs väl emot av kung Björn och tilläts att predika.

I Birka verkade Ansgar och Witmar i ett och ett halvt år. De skapade en församling som till stor del bestod av kristna slavar från Europa som fanns i staden. Också några svear döptes, bland dem stadens styresman Hergeir (Herigar), som på sin gård byggde Sveriges första kyrka.

831 återvände Ansgar till kejsar Ludvig och berättade om sina framgångar i Birka. Samma år blev han missionsärkebiskop i Hamburg, och under detta biskopsdöme hamnade det nordiska missionsområdet. Ansvar för området delades mellan Ansgar och Ebo, ärkebiskop av Reims, som redan under 820-talet blev ledare för missionen i norr.

832 utsågs en släkting till Ebo vid namn Gautbert till missionsbiskop för sveaväldet. Tillsammans med sin släkting Nithard reste han till Birka där han byggde en kyrka. De troendes antal ökade under Gautberts första tid, men kring 845 uppstod ett folkligt motstånd mot missionen. Nithard dödades och Gautbert bands, plundrades och fördrevs. Gautbert behöll sina kyrkliga anspråk på sveariket, men återvände själv aldrig dit.

Den ende kristne som nu var kvar i Birka var Hergeir, som fick utstå spe för sin tro. Missionen på sveariket förföll. Efter en vakans på nästan sju år skickades Ardgar till Birka 851 där han tjänstgjorde som präst och hjälpte Hergeir, som dog samma år efter att ha fått nattvarden av Ardgar. Efter Hergeirs död lämnade Ardgar Birka. Vad som senare hände honom vet vi inte,

Ansgar återvände till Birka 852 eller 853, och fann församlingen i upplösning. Han fick tillstånd att verka först efter lottkastning och tingets godkännande. Dåvarande kungen i Birka, Olof, skänkte mark till ett kapellbygge. Erimbert, Gautberts systerson, fick i uppdrag att ta hand om missionsverksamheten, men någon mission utanför Birka nämns inte i "Ansgar liv".

Efter Ansgars död 865, avstannade missionen på Birka. När ärkebiskop Unni av Hamburg besökte Birka 935, fann han inga spår av den tidigare kristna missionen. Efter detta tiger källorna och de börjar berätta först då missionen återupptas senare på 1000-talet.

Varför hamnade runstenarna i eller utanför kyrkan?

Sambandet mellan runstensfynd och kyrkobyggnader har studerats av flera runforskare. I sin avhandling *"Runstenar och kyrkor"* menade Lars Wilson att våra första kyrkor från början byggdes som träkyrkor på eller nära tingsplatser, som också var gamla kult- och samlingsplatser. Här restes dessutom en del runstenar. Träkyrkorna ersattes så småningom av medeltida stenkyrkor. Det var då naturligt att de byggdes nära eller på den plats där den tidigare träkyrkan stått (se sidan 10).

När stenkyrkorna byggdes betraktades flata runstenar som ett idealiskt byggnadsmaterial. Enligt Wilson har runstenar som hamnat i kyrkornas murverk inte transporterats särskilt långt, men det betyder inte att landsbygden närmast kyrkorna systematiskt rensades på runstenar. För att få använda en runsten i kyrkobygget måste man förmodligen ha den berörda släktens tillstånd.

Orsaken till att många runstenar murades in i kyrkorna är alltså att de ursprungligen stått på eller vid platsen, som redan innan kyrkobyggnaden uppfördes, tjänat som samlingsplats för kult eller ting. Av inskrifterna på runstenarna att döma har de rests som minnesmärken över döda släktingar och kan därför betraktas som ett slags "gravstenar", till exempel som runstenen U 778 i Svinnegarns kyrka.

**Tjälve och Holmlög lät resa alla dessa stenar efter Banke, sin son.
Han ägde ensam sitt skepp och styrde österut i Ingvars lid.
Gud hjälpe Bankes själ.
Åskil ristade.**

Hade runstenen någon symbolisk funktion?

Mycket av diskussionen kring de runstenar som murats in i kyrkor har kretsat kring den symboliska innebörden av inmurandet. Eftersom bland annat läsbarheten hos många runstenar inte var det viktigaste, drar Lars Wilson slutsatsen att någon sådan symbolik egentligen inte eftersträvats. Att den ristade sidan oftast vändes utåt beror helt enkelt på att den var slätast.

Konflikt eller samförstånd?

Man kan tycka att det var konstigt att den tidens människor "förstörde" sina förfäders runstensmonument genom att flytta dem och låta mura in dem i kyrkor, men det var nog snarare så att det var hedersamt att få in runstenen i kyrkobygget. I den arkeologiska undersökningen *"På väg in till staden - Lämningar från medeltid och nyare tid i kvarteret Örtedalen i Uppsala"* för Ronny Carlsson och Linda Qviström ett intressant resonemang utifrån två olika modeller: konflikt- och samförstånds-modellen.

Konfliktmodellen betonar kyrkans vilja att bryta med det gamla "hedniska" samhället medan samförståndsmodellen bygger på tanken att släkten genom att bidra med "sin" runsten visade sitt stöd för kyrkobygget. Att få runsten inmurad i kyrkväggen var förmodligen en ärebevisning, stenen blev en del av Guds hus. Oftast var den ju dessutom fullt synlig för besökarna, eftersom ristningsytan vändes utåt.

Hur har runstenarna behandlats?

Tre inventeringsperioder

Vi vet väldigt lite om hur runstenarna behandlats under de första 600 åren efter att de rests. Först under 1600-talet har de kommenterats och avbildats av runforskare. En liknande inventeringsvåg av runstenar uppstod under 1800-talets senare hälft, då framför allt runforskaren Richard Dybeck besökte Enabygden. Under 1940- och 50-talen gjorde Sven Jansson och Elias Wessén samma resa som de tidigare runinventerarna (se nästa sida). Genom att jämföra iakttagelser från dessa tre observationstillfällen får vi en viss bild av hur de 56 runstenarna och fragmenten behandlats i våra kyrkor.

Läget under 1600-talet

Inventeringarna från 1600-talet visar att runstenar och fragment flitigt använts som byggmaterial vid kyrkobyggen:

	runstenar	fragment	summa
låg i kyrkogårdsmuren	6	2	8
låg som tröskelsten i kyrkan	7	0	7
var byggmaterial i kyrkans murverk	5	0	5
var inmurad i kyrkans vägg	2	3	5
låg utanför kyrkans område	2	2	4
låg i kyrkans golv	2	0	2
uppgift saknades	4	21	25
Summa	28	28	56

Läget under 1800-talet

Inventeringarna från 1800-talet visar att 15 stenar samlats i vapenhusen, en runsten var rest på kyrkogården och en utanför kyrkans område. Resten var fortfarande att betrakta som byggmaterial.

låg i kyrkans vapenhus	3	12	15
var byggmaterial i kyrkans murverk	3	2	5
var inmurad i kyrkans vägg	4	1	5
låg i kyrkogårdsmuren	3	1	4
låg i kyrkans golv	3	0	3
låg i prästgårds grund	1	2	3
låg som tröskelsten i kyrkan	2	0	2
låg på kyrkogården	1	0	1
stod rest på kyrkogården	1	0	1
låg utanför kyrkans område	1	0	1
uppgift saknades, försvunna	6	10	16
Summa	28	28	56

Läget 2010

Inventeringarna under 1900-talet visar att ännu fler stenar rests inne i kyrkor, på kyrkogårdar eller på annan plats (Afzeliusplatsen och Skolparken) eller samlats i vapenhusen.

finns i kyrkans vapenhus	3	17	20
står rest på kyrkogården	11	0	11
är inmurad synbar i kyrkans vägg	5	2	7
är rest på annan plats	3	0	3
ligger i kyrkogårdsmuren	1	1	2
står i nisch i kyrkan	2	0	2
finns i Upplands-museet	0	2	2
uppgift saknas, försvunna	3	6	9
Summa	28	28	56

Några av runstensforskarna

1600-talet

Den förste som spårade upp och ritade av runstenar var **Johannes Bureus** (1568-1652). Han grundlade den svenska runforskningen, var ledare för landets fornvård och räknas som vår förste riksantikvarie. Bureus är den främste upphovsmannen till hela den mäktiga strömning i 1600-talets svenska kultur som strävade efter att inventera minnesmärken från vår forntid. 1628 och 1631 sände han ut cirkulär till prästerna inom Uppsala stift att uppsöka, insamla och beskriva fornminnen. Från 1599 till sin död 1652 besökte Bureus många gånger Enabygden för att spåra upp och rita av runstenar. I *Monumenta runica* sammanställde han drygt 200 avritningar från sina landsomfattande forskningsresor. 1866, alltså långt efter Bureus död, utgavs ett urval av hans anteckningar och avritningar i samlingsverket *Sumlen*.

Sedan kom **Johannes Rhezelius** (16??-1666), som var antikvarie och gjorde flera forskningsresor i landet. Rhezelius reseanteckningar från Uppland 1635-38 finns i *Monumenta Upplandica*. I dessa anteckningar finns värdefulla uppgifter om och avritningar av runinskrifter inom vår kommun.

När *Antikvitetskollegiet* kom till 1667 för att vårda landets antikviteter och fornminnen blev **Johan Hadorph** (1630-1693), dåvarande riksantikvariern, dess chef. Tillsammans med kollegiets tecknare, **Johan Peringskiöld** (se nedan), reste han omkring i landet för att spåra upp, undersöka och inventera fornlämningar. Det var särskilt *runstenar* som intresserade Hadorph. Under årens lopp tecknade han av över 1 000 runinskrifter. Bara en bråkdel av dem publicerades under hans livstid, bland annat i skriften *Färentuna härads runstenar* som utkom 1660. Större delen av Hadorphs material utgavs först 1750 av Johan Göransson i skriften *Bautil: alle svea och götha rikens runstenar*. Boken innehåller teckningar av 1 173 runstenar, de flesta hämtade ur Hadorphs samlingar.

Redan som student i Uppsala fick **Johan Peringskiöld** (1654-1720) i uppdrag att rita och gravera i fornforskningens tjänst. Senare övertog han Hadorphs tjänst på Antikvitetskollegiet. Peringskiöld vågade gå emot Olof Rudbeck som han beskrev som en "historieförfalskare av sällan skådat slag".

Rannsakingarna 1667-84

En viktig källa för information om våra runstenar är en handskrift i fem band kallad *Rannsakingar om antikviteter*. År 1666 beslutade kungen – inspirerad av Bureus tidigare inventeringar – att landets alla församlingar genom sin präst skulle rapportera vilka fornlämningar som finns inom socknen. Inventeringarna genomfördes i Sverige under åren 1667-84 och förtecknar i första hand forngravar, ättehögar, stensättningar, runstenar, ruiner, kyrkoinventarier, heliga platser, historiska tilldragelser, folkseder och sägner. De fem banden berör olika regioner i landet. Band 1 behandlar fornminnen inom Uppland, Västmanland, Dalarna, Närkeoch Värmland.

1800-talet

Richard Dybeck (1811-1877) var fornforskare, men framför allt folklorist (skrev *Du gamla du fria* samt *Mandom mod och morske män* till egenhändigt upptecknade folkmelodier). Dybeck besökte Enabygden vid flera tillfällen och rapporterade om runinskrifter där i två böcker: *Reseberättelser för 1858* och *Reseberättelser för 1860*. Han konstaterade att en del runstenar försvunnit, men fann samtidigt nya, som han ritade av. Under åren 1842-50 samt 1865-76 utgav Dybeck tidskriften *Runa*.

Nutid – 1940- och 50-talen

Elias Wessén (1889-1981) var professor i nordiska språk och ledare för verket *Sveriges runinskrifter*. Under 1940-talet inventerade han tillsammans med Sven Jansson bland annat Enabygdens runinskrifter.

Sven B F Jansson (1906-1987), "Run-Janne", var professor i runologi. Tillsammans med Wessén utgav han det stora verket *Upplands runinskrifter*, ur vilket vi hämtat många uppgifter, fotografier och teckningar.

Kyrkor inom Enköpings kommun

Enköpings kontrakt består av 6 pastorat indelat i 21 församlingar. Ett kontrakt är det geografiska tjänstgöringsområdet för en kyrkoherde i Svenska kyrkan. Ett pastorat består av en eller flera församlingar. I regel har varje församling en egen kyrka. Genom att flera församlingar slagits samman finns i dag fler kyrkor än församlingar.

<i>Kyrka</i>	<i>byggnadsår</i>	<i>äldsta kyrka</i>
Gryta pastorat		
1 Biskopskulla kyrka	1100-talet	
2 Fittja kyrka	1200-talet	
3 Fröslunda kyrka	1400-talet	äldre medeltidskyrka
4 Giresta kyrka	medeltida kyrka	
5 Gryta kyrka	medeltida kyrka	gammal träkyrka
6 Hjalsta kyrka	slutet av 1400-talet	
7 Holms kyrka	1600-talet	äldre medeltidskyrka
7 Kulla kyrka	början av 1200-talet	
9 Långtora kyrka	1200-talet	gammal träkyrka
10 Nysätra kyrka	1400-talet	
Veckholms pastorat		
11 Boglösa kyrka	1100-talet	
12 Kungs-Husby kyrka	slutet av 1200-talet	gammal träkyrka
13 Lillkyrka kyrka	1300-talet	
14 Torsvi kyrka	senmedeltida	
15 Vallby kyrka	1300-talet	gammal träkyrka
16 Veckholms kyrka	1100-talet	
Enköpings pastorat		
17 St Lars kyrka	1984	
18 Vårfrukyrkan	1100-talet	
Villberga pastorat		
19 Hacksta kyrka	1200-talet	
20 Husby-Sjutolfts kyrka	1200-talet	gammal träkyrka
21 Härkeberga kyrka	början av 1300-talet	
22 Litslena kyrka	1100-talet	
23 Löts kyrka	1100-talet	gammal träkyrka
24 Villberga kyrka	mitten av 1200-talet	
Tillinge pastorat		
25 Breds kyrka	1836-37	medeltidskyrka
26 Enköpings Näs kyrka	1168	
27 Sparsätra kyrka	1200-talet	gammal träkyrka
28 Svinnegarns kyrka	början 1200-talet	
29 Teda kyrka	1200-talet	
30 Tillinge kyrka	början av 1200-talet	
Fjärdhundra pastorat		
31 Altuna kyrka	1850	
32 Frösthults kyrka	1300-talet	
33 Härnevi kyrka	1400-talet	
34 Simtuna kyrka	1200-talet	
35 Torstuna kyrka	medeltida	
36 Österunda kyrka	slutet av 1200-talet	
St Ilians kyrka	1200-talet revs på 1600-talet	
Arnö kyrka	1200-talet ägs av Riksantikvarieämbetet	

”Trögdens domkyrka”

Veckholms kyrka, som ligger 20 km sydost om Enköping, byggdes på 1100-talet. Av den återstår långhusets mellersta del, som senare förlängdes mot väster. Vid 1400-talets början byggdes vapenhuset och vid slutet av århundradet sakristian samtidigt som långhuset förlängdes åt öster. Omkring 1500 fick den södra korsarmen ett stjärnvalv. Gravkoret påbörjades i mitten av 1600-talet, men fullbordades aldrig.

Kyrkan fick sin nuvarande höjd 1675 och täcktes senare av ett provisoriskt bräddtak. Det nuvarande kupolvalvet av tegel slogs på 1790-talet, då även kyrkans yttertak byggdes om. Fönsteröppningarnas nuvarande form tillkom på 1840-talet. Vid en yttre restaurering 1972-73 lagades putsen och färgades i en gul ton och gravkoret återfick sin ursprungliga rosa ton. Klockstapeln med sina fyra solur byggdes 1668.

Byggt på 1100-talet

Foto: Ida Bjurström

Runstenar	1600-talet	Runristningar	1800-talet	2010
U 695	låg i kyrkogårdsmuren		låg i vapenhuset	finns i vapenhuset
U 696	stod lutad mot kyrkogårdsmuren		låg i vapenhuset	står rest utanför kyrkan
U 698	låg som tröskelsten i vapenhuset		var försvunnen	är försvunnen
U 701	låg i kyrkogårdsmuren		var försvunnen	är försvunnen
Fragment				
U 694	låg i kyrkogårdsmuren		var försvunnet	är försvunnet
U 697	låg i kyrkogårdsmuren		var försvunnet	är försvunnet

Runstenarna

På 1600-talet ritade Hadorph och Helgonius av runstenarna. U 695 låg då i kyrkogårdsmuren och U 696 stod lutad mot södra kyrkogårdsmuren, mitt för stora ingången till kyrkan. Vid Dybecks besök 1860 låg båda runstenarna i kyrkans vapenhus. Senare flyttades U 696 ut och restes på gräsmattan framför kyrkas klockstapel där den nu står. U 695 är fortfarande kvar i vapenhuset.

Försvunna runstenar

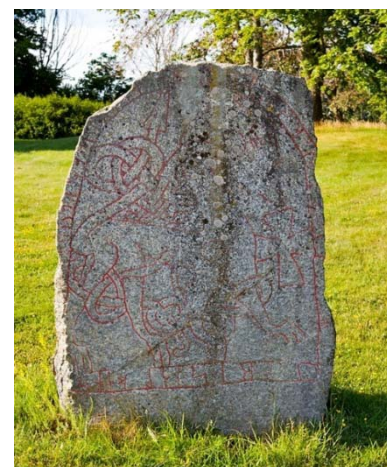
På 1600-talet ritade Bureus, Rhezelius samt Hadorph och Helgonius av runstenarna U 698 och 701. U 698 låg som tröskelsten i vapenhuset och U 701 låg i kyrkogårdsmuren. 1860 beklagade Dybeck att han inte kunde återfinna "Weckholms sockens märkligaste runsten ... hvilken legat i vapenhusdörren".

Försvunna fragment

Enligt en anteckning på ett träsnitt i Peringskiölds *Monumenta* från 1886, som är gjort efter en 1600-talsteckning av Hadorph och Helgonius, har runstensfragmenten U 694 och U 697 funnits i kyrkogårdsmuren (*Bogårdz-muren*). 1860 noterade Dybeck i sin reseberättelse att flera fornlämningar i Veckholms kyrka kommit bort, bland andra U 694, 697, 698 och 701. Uppgivet skrev han:

Weckholms och Kungs-Husby socknars fornlämningar äro alla högst illa medfarna och en mängd runstenar af dem som här funnits äro förkomne. Då man, med ledning av de ypperliga förteckningarne öfver Veckholms och Kungs Husby socknars minnesmärken, här söker sig om, förvånas man ofver förstörelsen, hvilken icke skonat hälften. Ock likväl hörde flertalet av dem till de märkligaste".

"Prästerna äro de allra klenaste konservatörer (bevarare) av minnesmärken".

U 696

... resa stenen efter Alver,
sin frigivne ...
(Gud) hjälpe hans själ.
Ristare: Balle (tillskriven).

U 695

... lät resa stenen efter Eliv, fader ...
Ristare: Balle (tillskriven).

Löts kyrka ligger väster om Ekolsundsviken vid Mälaren. Sakristian är den äldsta delen och hör förmodligen ursprungligen till en äldre träkyrka som byggdes redan på 1100-talet. De övriga delarna kom till mellan slutet av 1200- och 1400-talen.

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus med smalare, rakslutet kor. Sakristian ligger norr om koret, och på långhusets södra sida finns det så kallade Rålambska gravkoret.

Kyrkan, som huvudsakligen är byggd av natursten med putsade fasader, har sadeltak över både långhus som kor. Kyrkans ingång ligger i väster. Inredningen i kyrkan är starkt präglad av de välbevarade valvmålningarna som tillhör Albert Målares (Albertus Pictor) skola och skapades i slutet av 1400-talet. Den slutna bänkinredningen från 1626 ersattes 1908 med öppna bänkar, samtidigt som färgat glas sattes in i korfönstret och hela interiören fick nya färger. På en höjd norr om kyrkan står en klockstapel från 1761.

Sakristian byggdes på 1100-talet
de övriga delarna i slutet på 1200-talet

Foto: Ida Bjurström

		Runristningar		
Runstenar	1600-talet	1800-talet		2010
U 721	låg i kyrkans golv	låg i kyrkans golv		fastmurad i kyrkans vägg
U 722	stod lutad mot kyrkogårdsmuren	låg i vapenhuset		står rest utanför kyrkan

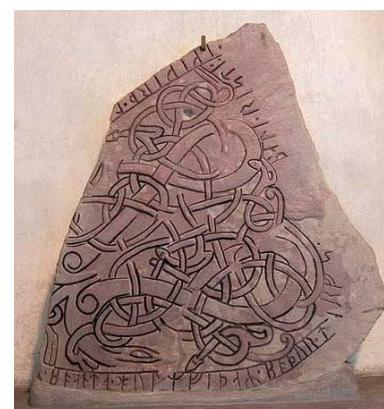
Runstenar

På ett träsnitt av Hadorphs och Helgonius i *Monumenta* från 1600-talet antecknades att runsten U 721 ligger i "Löts Kyrkiegolf". 1829 togs den inte med i *Kyrkoinventarium*. Det beror på att den tidigare synbara runstenen doldes när man lade ett nytt tegelgolv i kyrkan.

I sin reseberättelse för år 1860 antecknade Dybeck att "Runstenen, som legat i Löths kyrkas golf ... lärer vid kyrkans sedanaste reparation blifvit lagd inuti altaret". Men där hade Dybeck fel, eftersom man vid reparationer 1908 fann stenen under tegelgolvet framför predikstolen, på samma plats som Hadorph och Helgonius avbildat den.

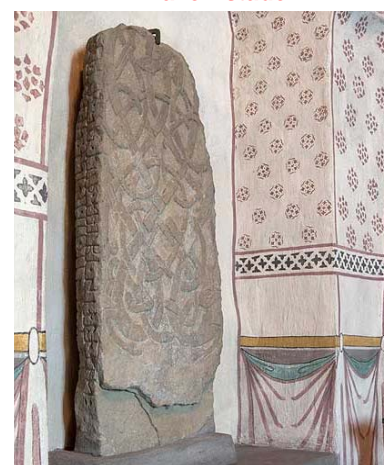
Runstenen flyttades ut på kyrkogården där den samma år fotograferades av Erik Brate och Otto von Friesen. Senare flyttades den in i kyrkan och murades fast på sin nuvarande plats i en nisch till höger om altaret mitt emot U 722.

Runsten U 722 upptäcktes när kyrkan reparerades 1908. Då fotograferades den av Erik Brate och flyttades samtidigt in i kyrkan där den murades fast på sin nuvarande plats i en nisch till vänster om altaret, mitt emot U 721.

U 721

Ingegerd lät resa stenen efter ..
Hofrids man och Djärvs broder
Balle ristade.

U 722

Tavest lät resa stenen efter
... sin broder.
Gud hjälpe hans själ.
Ristare: Balle (tillskriven).

Enköpings Näs kyrka, som ligger på en halvö i Mälaren 10 km söder om Enköping, byggdes 1168 som en romansk kyrka med långhus, ett kor som var smalare än långhuset och ett kyrktorn i väster. Omkring 1300 revs koret och kyrkan förlängdes åt öster. Samtidigt byggdes sakristian, som fick en ovanligt långsträckt form. Under 1400-talets andra hälft breddades kyrkan åt söder så att det smalare koret fick samma bredd som långhuset. Samtidigt höjdes taket. Något senare slogs tre stjärnvalv över kyrkorummet, korgaveln byggdes om och fick blinderingar (fingerade fönster) av tegel och det tunnvälvda vapenhuset tillkom.

Socknen präglas av flera stora gårdar där ägarna starkt bidrog till kyrkans inredning under stormaktstiden. Axel Oxenstierna hade en egen bänk. Barockorgeln från 1781 renoverades 1999 till originalskick och används ofta vid konserter.

Hela kyrkan renoverades 1993 och man tog fram ett par målningar. St Mikael finns i ett medeltida altarskåp och innerdörren är ett mycket välgjort smidesarbete skänkt av häradshövdingen Nils Faderson Sparre i slutet av 1400-talet. Klädsåpet i sakristian, där alla mässhakar ligger i lådor, är unikt.

Byggt 1168

Foto: Ida Bjurström

		Runristningar	
Runsten	1600-talet	1800-talet	2010
U 773	låg i kyrkogårdsmuren	låg i kyrkogårdsmuren	står rest utanför kyrkan

Runsten

Under 1600-talet antecknade Peringskiöld att runstenen U 773 låg i kyrkogårdsmuren (bogårds-muren). En del av stenen låg under jord.

I sin reseberättelse för år 1858 skrev Dybeck: *"Pastor i Näs har vid sockenstämman nyligen väckt fråga om inmurning i kyrkväggen af en runsten ..., hvilken för närvarande har en mägta olämplig plats i yttre sidan av bogårdsmuren och så lågt, att han täckes och skadas av grushögar, som der årligen läggas mot muren. Bönderna lära grufvat sig för flyttningkostnaden, men hava måst vika för pastors och öfrige upplystes goda vilja"*.

Någon inmurning i kyrkväggen blev dessbättre inte av. Runstenen togs senare ur muren och restes på sin nuvarande plats 7 meter norr om kyrkogårdsgrinden.

U 773

Styvjalde och Slake de lät hugga ett ståtligt minnesmärke och Arnlöge efter Onäv ...

Ristare: Ovan okänd ristare, möjligen Mervalla eller Ockelbo-ristaren.

Svinnegarns kyrka, som ligger 5 km sydväst om Enköping, byggdes i början av 1200-talet som en liten kyrka med smalt kor som sannolikt hade en halvrund avslutning med ett välvt tak (absid). Omkring 1300 byggdes sakristian och kyrkan förlängdes österut.

Kyrkan byggdes ut till nuvarande storlek 1450-1480 och fick tegelvalv, som lades av munkar från Pommern och Mecklenburg. Ovanför valvet fanns ett pilgrimshärberge.

I början av 1500-talet uppfördes tornet, som dock inte fullbordades. 1602 eldhärjades kyrkan och yttertaket och valven rasade. Även kalkmålningarna av Albertus Pictor eller hans målare förstördes. Valven återupbyggdes inte utan ersattes av ett plant innertak av trä. Under mitten av 1700-talet höjdes tornet, och tornöverbyggnaden kläddes med nya bräder och spån.

Byggd i början av 1200-talet

Foto: Roger Karlsson

Runstenar	Runristningar		
	1600-talet	1800-talet	2010
U 778	låg som tröskelsten i kyrkans ingång	inmurad i vapenhusets vägg	inmurad i vapenhusets vägg
U 779	låg som tröskelsten till sakristian	låg som tröskel in till sakristian	står rest utanför kyrkan
Fragment			
U 780	ingen uppgift	låg i kyrkans golv	finns i vapenhuset
U 781	ingen uppgift	under en pelare på orgelläktaren	finns i vapenhuset
U 782	ingen uppgift	på skolans tomt	finns i vapenhuset
U 783	ingen uppgift	på kyrkogården	finns i vapenhuset
U 784	ingen uppgift	på skolans tomt	finns i vapenhuset
U ATA 365/61	ingen uppgift	låg i kyrkogårdsmuren	finns i vapenhuset

Runstenar

Uppgifter från 1600-talet tyder på att runsten U 778 legat som tröskelsten i kyrkans stora ingång. Enligt Dybecks reseberättelse för år 1858 togs stenen 1853-54 ur kyrkporten och inmurades i vapenhusets vägg.

Länge låg runsten U 779 som tröskelsten in till sakristian och var då övermurdad i båda ändarna. Det gör att äldre avbildningar bara har med den nedre halvan av inskriften. När man 1941 genomförde en runstensinventering låg stenen under ett träskydd, men togs fram 1946. Eftersom en så stor del låg under själva väggen var man tvungen att riva delar av muren på båda sidor om dörren. Därefter restes den på sin nuvarande plats utanför vapenhuset till vänster om kyrkans västra port. Den del av stenen som legat dold av kyrkomuren visade spår av färg, som bestod av blymönja i svarta och röda nyanser.

U 778

Tjälve och Holmlög lät resa alla dessa stenar efter Banke, sin son. Han ägde ensam sitt skepp och styrde österut i Ingvars lid. Gud hjälpe Bankes själ. Åskil ristade.

U 779

Järund reste dessa stenar efter Jarl, sin son. Gud hjälpe hans ande. Ristare: Erik (tillskriven)

Runstensfragment

Första gången runstensfragmentet U 780 omnämns är i N R Brockmans dagbok den 17/7 1760. Han skrev att det på Svinnegarns kyrkogård finns ett stycke av en runsten som nyligen har tagits fram ur kyrkgolvet, men inne i kyrkan ligger ännu en bit av stenen kvar. Runstensfragmentet står nu på golvet i kyrkas vapenhus.

1828 berättades att ett stycke av en runsten ligger under en pelare till orgelläktaren där den 1767 placerades som underlag. 1946 togs fragmentet U 781 fram och ställdes där det nu står på golvet i kyrkans vapenhus.

Skolvaktmästare A. Hildebrand hittade 1927 ett par runstensfragment på Svinnegarns skolas tomt. Det ena hade tidigare legat som trappsteg till ett nu rivet hus. Detta fragment återfanns 1944 vid kyrkogårdsmuren och förvaras nu i kyrkans vapenhus. Samtidigt hittades fyra runstensfragment på kyrkogården. Riksantikvarien fick rapport om fyndet 1949. 1944 hittades fyra runstensfragment på kyrkogården. Riksantikvarien fick rapport om fyndet 1949. Två fragment har sammanförts till denna sten, U 782.

När man 1952 grävde en grav på kyrkogården hittades ett runstensfragment. Året efter fann man ytterligare några fragment. Per Stille anser att U 781 utgör delar av tre fragment. Året efter fann man ytterligare några fragment med passning till U 783. Delarna sattes ihop och stenen förvaras i vapenhuset.

I vapenhuset finns sammanlagt 12 runstensfragment. Sex av dem, cirka 0,35 x 0,35 m vardera, står uppställda utefter vapenhusets södra vägg. Fem av dem, U 781-784, är av en rödaktig stenart, en är av något ljusare material. Det minsta 0,1 x 0,2 m och det största 0,6 x 0,6 m. Fem av de mindre fragmenten är tidigare undersökta och imålade. Det sjätte är funnet i en stenmur 200 meter norr om kyrkan sommaren 1951. Ännu ett runstensfragment, icke tidigare känt, förvaras i prästgården.

U 780

... och Holmsten och Styrbjörn lät hugga stenen efter Est, sin broder.

Ristare: Livsten (tillskriven).

U 781

U 782-84

Tillinge kyrka, som ligger 3 km väster om Enköping, byggdes vid början av 1200-talet. Av den äldsta kyrkan återstår tornet samt delar av långhusets norra och västra murar. Omkring år 1300 förlängdes kyrkan åt öster och blev en salkyrka. Samtidigt byggdes en sakristia. Vid slutet av 1400-talet byggdes ett vapenhus i söder, som några årtionden senare byggdes ihop med ett sidoskepp

Vid en omfattande restaurering 1765-66 revs vapenhusmuren och pelarna mellan kor och sidoskeppen. Tre tegelvalv slogs över kyrkorummet och det nuvarande vapenhuset byggdes. Tornhuset breddades, tornet höjdes och fick en ny tornhuv med en hög spira. Fönster togs upp på nord- och sydsidan. I väster uppfördes portaler vid ingångarna till tornet och vapenhuset.

Vid en restaurering 1911-12 murades östra gaveln om och försågs med blinderingar (fingerade fönster), tornets lanternin (takfönster) byggdes om och taket täcktes med svart eternit. Kyrkan fick nya bänkar och ett nytt golv samtidigt inredningen målades om.

Äldsta inventariet är en dopfunt från 1214. Figursviterna, som sattes in i den nya predikstolen 1754, kommer från en förgylld altartavla som köptes från Engzöön. 1927 fick de båda korfönstren glasmålningar. Kyrktuppen är omtalad i Jan Fridegårds roman "Torntuppen",

Byggt i början av 1200-talet

Foto: Roger Karlsson

Runsten	1600-talet	Runristningar	2010
U 785	låg under kyrkomurens västra gavel	1800-talet samma placering	står rest utanför kyrkan

Runsten

Runstenen U 785 omnämns i *Rannsakingarna* 1667-84. Den låg då under kyrkomuren. På träsnittet i Peringskiölds *Monumenta* finns en bläckanteckning som säger att runstenen låg under den västra kyrkogaveln.

I *Upplands Fornminnesförenings Tidskrift* 1879, beskrevs runstenens placering så här: "Stenen ligger som hörnsten under nordvestra hörnet, men endast obetydligt af ristningen är synligt".

Vid en inventering 1941 föreslogs att stenen skulle tas fram. Det skedde 1946 och den förut dolda skriften kom i dagen.

Runstenen står nu utanför kyrkan mellan två ingångsvalv. Kyrkan har märkligt nog till synes två ingångar. När kyrktornet byggdes till och ingången försköts, var det tydligen någon som bestämde att den gamla porten skulle få finnas kvar, dock utan att kunna användas (en så kallad blindering).

U 785

**Vifast lät resa upp denna sten
efter Gudmund, sin broder.
Han blev död i Särkland.
Gud hjälpe hans ande.**

Ristare: Torbjörn (tillskriven).

Framför runstenen ligger ett så kallat gravklot, som placerades ovanpå en uppkastad gravkulle. Det var en sed man tog med sig in i kristen tid.

Sparrsätra kyrka, som ligger en mil nordväst om Enköping, är en stenkyrka med höga takvalv i gotisk stil som byggdes i början av 1200-talet på resterna av en äldre träkyrka från 1100-talet. Omkring 1300 tillbyggdes det nuvarande långhuset till den gamla sakristian. Vapenhuset i söder uppfördes under 1400-talets början och under århundradets andra hälft utvidgades sakristian åt norr. I slutet av 1400-talet slogs långhusets stjärnvalv samtidigt som arbetet med ett kyrktorn vid västra sidan påbörjades, men inte fullbordades. Omkring 1500 införlivades tornrummet med långhuset.

Fönstrens nuvarande form tillkom i mitten av 1700-talet, då även ingången i väster togs upp. En restaurering 1914-15 omfattade bland annat ny bänkinredning, ombyggnad av läktaren och vitkalkning av interiören. Vidare frilades kalkmålningar av renässanstyp i i sydmuren. Predikstolen från 1654 återuppsattes, och korfönstret minskades och försågs med glasmålning. Vid en restaurering i början av 1980-talet fann man 1400-talsmålningar i sakristian.

Av inventarier märks en dopfunt i sandsten från 1100-talet och ett processionskors i trä från 1200-talet som numera används som altarprydnad. Det finns även en nattvardskalk från 1300-talet som fortfarande är i bruk och ett rökelsekar från samma tid som numera pryder sakristian. Bredvid kyrkan finns en klockstapel i trä, troligen från 1700-talets slut.

Byggt i början av 1300-talet på grunden till en äldre träkyrka

Foto: Roger Karlsson

		Runristningar		
Fragment	1600-talet	1800-talet	2010	
U 796 (U 760)	fanns inmurad i kyrkans vägg	fanns inmurad i kyrkans vägg	finns inmurad i kyrkans vägg	

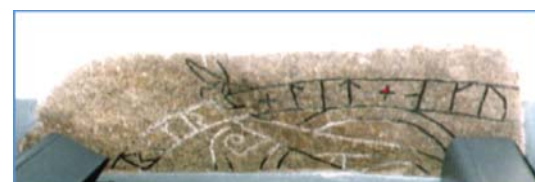
Runstensfragment

På 1300-talet murades fragmentet U 796 in på sin nuvarande plats inne i kyrkans södra vägg i valvbågen mellan de två västra valven.

1829 såg Dybeck ristningen och ritade av den. Senare sattes en träpanel över väggen som gjorde att ristningen täcktes. Runfragmentet upptäcktes 1946 när man tog bort träpanelen från kyrkväggen.

Fragmentet är en del av runsten U 760 som står i Skolparken i Enköping. Hur kommer det sig att fragmentet och runsten har skilts åt och nu befinner sig på ett så långt avstånd från varandra?

Runstenen kan en gång ha rests i närheten av den blivande kyrkplatsen i Sparrsätra, eller, vilket är lika troligt, på en den äldre träkyrkans kyrkogård. Vid något tillfälle har den spruckit. Den större biten fördes till S:t Ilians kyrka i början av 1300-talet och lades som gravhäll framför koret. Troligen har i så fall den person som stått bakom flytten haft anknytning till Sparrsätra, men velat ha sin gravplats i S:t Ilians kyrka. Den mindre biten hamnade i muren när man i början av 1300-talet byggde den nya kyrkan i Sparrsätra. Eventuellt kan också de saknade partierna av runstenen finnas kvar i kyrkogårdsmuren.

U 796

... lät hugga ...

U 760

Sägrim lät hugga dessa runor efter sin son Åfast.
Livsten hogg dessa runor efter en god ung man.

Hacksta kyrka, som ligger 25 km sydost om Enköping, byggdes på 1200-talet som ett långhus med spåntak. Något senare fick kyrkan en sakristia i norr och i söder ett vapenhus, som har blinderingar (fingerade fönster) av tegel över portalens gavel. Omkring år 1300 försågs koret med ribbvalv som dekorerades med kalkmålningar. De ursprungliga murarna har kompletterats med om och tillbyggnader ända fram till slutet av 1600-talet.

Långhusets stjärnvalv är från perioden 1470-90 och målades kort efter det att de stod färdiga. I slutet av 1600-talet höjdes korets murar så att de kom att ligga under gemensamt tak med långhuset. Korets valv revs delvis vid denna ombyggnad och återuppfördes med det gamla teglet. 1762 revs sakristian och den nuvarande uppfördes på samma plats. I samband denna ombyggnad tillkom även den stora draperimålningen kring altaret, som överkalkades under 1800-talet.

1927 togs stora delar av orgelläktaren bort och bänkinredningen från 1680-talet ändrades. Samtidigt togs draperimålningen och de överputsade medeltida kalkmålningarna fram och korfönstret murades igen. På dess plats placerades 1934 en målning av Axel Wallert. Vid en renovering 1981 öppnades korfönstret och altartavlan flyttades. I koret i står två medeltida skulpturer från ett altarskåp, som sannolikt är utfört i Sverige under 1400-talets senare del.

Byggt på 1200-talet

Foto: Ida Bjurström

Fragment	Runristningar		
	1600-talet	1800-talet	2010
U 715	Ingen uppgift	Ingen uppgift	funnen i trädgård 1905, sprängd, lagd i stenmur och senare i en brunn står nu på sockel i vapenhuset

Runstensfragment

1925 rapporterade den entusiastiske runstensamatören J H Söderlund till Riksantikvarieämbetet att man vid trädgårdsarbete i Ännesta hittat ett stycke av en runsten. 1927 fördes det till Hacksta kyrka. Fragmentet har en sorglig bakgrundshistoria.

Omkring 1905 skulle trädgårdsmästare A M Lindell röja för att anlägga en ny trädgård. Under jordytan låg en flat sten. Den sprängdes. När man studerade resultatet av sprängningen fann man runor på en del av stenbitarna. Dessa stenar fick ingå i en stenmur. Några år senare grävdes en brunn till Hacksta prästgård. Då togs stenar ur muren för att klä väggarna i brunnen. Runstensfragmentet är förmodligen en av dessa stenar.

Vid runstensinventeringar både 1925 och 1947 sökte man förgäves efter fler bitar till den försvunna runstenen.

Runfragmentet står nu på en sockel i kyrkans vapenhus.

U 715

... efter ...

Ristare: Okänd

Husby-Sjutolft kyrka, som ligger 15 km öster om Enköping, byggdes på grunden till en gammal träkyrka. Kyrkans äldsta del är sakristian som kom till på 1200-talet. Från den kyrkan finns en dopfont bevarad. Under 1300-talet byggdes långhuset.

I början av 1400-talet byggdes kyrkans torn, som också haft funktion av ett försvarstorn för bygden. Sitt nuvarande utseende fick tornet 1783.

Under slutet av 1400-talet byggdes vapenhuset och kyrkorummets försågs med tegelvalv. Altarskåpet med helgon- och apostlabilder tillverkades på 1460-talet.

Någon gång på 1470-talet eller 1480-talet dekorerade Albert Målare (Albertus Pictor) hela kyrkan med bibliska motiv. Alberts namnteckning finns ovanför ingången till sakristian.

Byggt på 1200-talet
på grunden till en gammal träkyrka

Foto: Ida Bjurström

Fragment	Runristningar		
	1600-talet	1800-talet	2010
U 752	Ingen uppgift	Ingen uppgift	funnet 1929 i mur till mejeri, tidigare bondgård finns nu i vapenhuset

Runstensfragmentet

Inga anteckningar om runstensfragmentet finns från 1600-, 1700- eller 1800-talen. Det är ortens entusiastiske runkännare, J H Söderlund som första gången omnämner fragmentet. I en skrivelse 1929 till Riksantikvarien meddelade han att en del av en runsten hade hittats "i östra grundmuren i den s k Gamla mejeribygnaden ... Fragmentet är 20 cm bredt och 36 cm långt. Elva runor äro ristade i en längs med stenen gående slinga. Stenen är vanlig gråsten, och lik den i orten vanliga. Troligt är att då mejeribygnaden för många år sedan reparades en okänd runsten blivit söndersprängd och av delarna den nu funna inlagts i grundet."

Söderlund förmodade "att de övriga runstensfragmenten använts till väggyllnad då vägen från stora landsvägen ned till mejeriet anlades."

I en senare skrivelse omtalade Söderlund att fragmentet hade hittats i april 1928 i "f d mejeribygnaden, som en gång varit en bondgård...".

1929 togs runstensfragmentet ur grunden och fördes till kyrkan där det nu finns i vapenhuset.

U 752

--- u - ueinukui ---

Ristare: Okänd

Runfragmentet är ristat med mycket smala och grunda kortkvistrunor. Inskriften ger ingen språklig mening.

Långtora kyrka, som ligger 10 km nordost om Enköping, kom till under 1300-talet som tillbyggnad på en tegelkyrka från 1200-talet som ursprungligen var sakristia till en ännu äldre träkyrka. Kyrkan består av ett rektangulärt långhus med ett rakt avslutat korparti. Långhuset har en intressant valvslagning från 1400-talet och i dess fyra hörn finns snedställda stråvpelare.

Byggnaden är uppförd av tegel med vitputsade fasader, och täcks av ett spånklätt spetsigt sadeltak. Ursprungligen var tegelfasaderna blottade, med blindingar (fingerade fönster) i långhusets gavelrösten. Den gamla sakristian revs i samband med att en ny uppfördes vid korets östra sida 1826. Denna revs i sin tur 1953-55, och en ny sakristia byggdes i norr på den äldsta sakristians plats. Vapenhuset framför kyrkans sydportal uppfördes troligen i början av 1500-talet. Under 1700- och 1800-talen förstörades fönstren och fick rundbågiga former. Intill kyrkan står en klockstapel.

Interiören präglas av takvalven från 1500. I långhusets tak finns ett åttadelat kryssvalv samt ett valv format som en korsstjärna. Korets tak har ett valv format som en Sturestjärna. Kyrkans medeltida korfönster, murat i tegel, togs fram vid en restaurering 1953-55. Då fick också altaret sitt nuvarande utseende och viss ombyggnad skedde av bänkinredningen från tidigt 1800-tal. Predikstolen i nyklassisk stil är från 1841.

Byggt under 1300-talet

Foto: Wikipedia

Runstenar	Runristningar		
	1600-talet	1800-talet	2010
U 800	låg som tröskelsten i kyrkans dörr	var försvunnen	är rest på kyrkans gård
U 802	låg på Långtora gårde	i kyrkogårdsmuren	är rest på kyrkans gård
Fragment			
U Fv 1955:222	ingen uppgift	fanns i gamla sakristians mur	finns i kyrkans vapenhus
Gravhäll			
U 799	ingen uppgift	fanns i mittgångens golv	finns i kyrkans vapenhus

Runstenar

Runsten U 800 blev känd genom en uppgift från 1600-talet i Peringskiölds *Monumenta* då den låg som tröskelsten i kyrkans dörr. Sedan försvann den men upptäcktes i samband med restaureringsarbeten i kyrkan sommaren 1955 där den låg som tröskelsten i dörren mellan vapenhuset och kyrkan. Runstenen är avslagen nedtill till höger. Skadan uppstod förmodligen när den lades in som tröskelsten då kyrkan byggdes. Runstenen står nu på kyrkogården utanför kyrkan, 5 meter från ingången till vapenhuset. Den rengjordes och uppmålades 1995.

U 800

**Åtgöt lät resa stenen
efter Myndel, sin son.**

Ristare: Tidkume (tillskriven).

På 1600-talet ritade Leitz och Hadorph av runstenen U 802, som då stod då på Långtora gårde.

I sin reseberättelse från 1862 skrev Richard Dybeck: "Under fjorton dagars uppehåll i Långtora by hade jag godt tillfälle att granska ortens samtliga minnesmärken ... Alla runstenar, med undantag af en, som står i en åker (U 803), funnos mer eller mindre vanvårdade, såsom den vilken nu är ställd till portstolpe vid kyrkan och blifvit för ändamålet afslagen. Han har till förene stått vid åbrinken vesterut, der landsvägen fordom sträckt sig över ån".

Vid minnesmärkesinventeringen 1941 fanns runstenen "i södra kyrkogårdsmuren invid västra grindstolpen". Man föreslog att stenen skulle tas ur muren och resas på gräsplanen mellan vapenhuset och långhuset.

1946 tog Riksantikvarieämbetet ut runstenen ur muren och reste den på sin nuvarande plats. Stenen rengjordes och uppmålades 1995.

Fragmentet

Runstensfragment U Fv 1955:222 upptäcktes i samband med restaureringsarbeten i kyrkan sommaren 1955 och låg då under markytan i den gamla sakristians östra mur. Fragmentet står nu i kyrkans vapenhus. Ristningen består bland annat av ett med tre figurer bemannat skepp med karakteristiska, högt uppdragna stävar. Vid masttoppen finns spår av en ristning, som troligen ska tolkas som en flöjel. Under flöjeln finnas en mansfigur. Ovanför skeppet, samt på stenens andra ristade sida, finns ett kors.

Gravhällen

Innan kyrkan restaurerades 1953 låg gravhäll U 799 i kyrkans mittgång. Gravhällen finns nu i kyrkans vapenhus där den är placerad mot dess västra vägg. På denna plats är hällen skyddad och väl synlig.

U 799

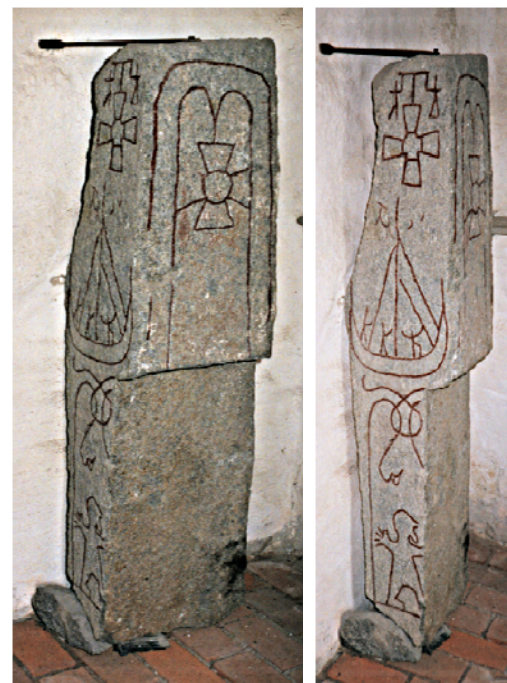
**Tomas ligger under denna sten.
Vården låter Ulvheden göra.
Johan i Brunna
han ristade dessa runor.**

U 802

**Viking lät resa denna sten efter sin son.
Han var av unga män den bästa.**

Ristare: Äskil (tillskriven).

U Fv 1955:222

Stenen har ingen text vilket är ganska ovanligt.

Ristare: Okänd

St Ilians kyrka byggdes på 1200-talet. Fram till 1548 var den Enköpings stads kyrka, men revs vid början av 1600-talet. Sankt Ilians ruin grävdes ut 1943-1946.

Lite längre upp i backen finns rester från ytterligare en kyrka, Sankt Olofs kyrka, som revs redan innan S:t Ilian började byggas.

Ruinerna av kyrkan byggd på 1200-talet och riven vid början av 1600-talet

Foto:

Runstenar	1600-talet	Runristningar	1800-talet	2010
U 758	låg som tröskelsten i kyrkans dörr		låg som grundsten till prästgården	står rest i Afzeliusparken
U 759	fanns i Vårfrukyrkans mur		fanns i kyrkogårdsmuren	står rest i Skolparken
U 760	låg som gravhäll i kyrkans golv		försvunnet (upptäcktes 1942)	står rest i Skolparken
Fragment				
U Fv 1977:162	ingen uppgift		fanns i St Ilians kyrkoruin	finns i Upplandsmuseet

Runstenar

1642 undersökte Bureus runstenen U 758. Den låg då i *"Enköpingz förstörda kyrkias dör"*, alltså som tröskelsten i S:t Ilians-kyrkan, som revs vid början av 1600-talet.

Vid Dybecks besök på 1860-talet noterade han att stenen *"ligger i grunden till prestgårdsbyggningen i Enköping, till hälften under jorden"*. När grundmuren rappades doldes den helt. 1947 bröt Riksantikvarieämbetet murens stenläggning, tog ut runstenen och reste den på sin nuvarande plats i Afzeliusparken.

Vid en *"Inventering öfver forntida Minnesmärken i Enköpings Kyrka och å Kyrkogården"* 1829 noterades följande om runsten U 759: *"Bland lämningar på St Æegigii Kyrkogård finnes en Runsten, nu mera upprest i en af Rådmannen Sandström uppförd Stenmur, som omgifver denna fordna Kyrkogård, hvilken nu är odlad och besås med jordfrukter"*. Runstenen fanns alltså i Vårfrukyrkans kyrkogårdsmur.

Då Dybeck på 1860-talet undersökte runstenen stod den nedanför kyrkan vid landsvägen som då utgjorde stadens norra tull. Hans Hildebrand, som undersökte stenen 1873, skrev: *"Jag använde några timmar för att i detalj granska den vackra runsten som förr stått i Enköpings Vårfrukyrkas kyrkogårdsmur, men nu är på ett mycket lämpligt sätt rest i parken nedanför kyrkan och skolhuset med framsidan vänd mot vägen."*

U 758

**Ingebjörn och bröderna med honom lät resa denna sten efter Igul, sin fader.
Gud hjälpe hans ande bättre än han har gjort sig förtjänt av.
(Tidkume) ristade dessa runor.**

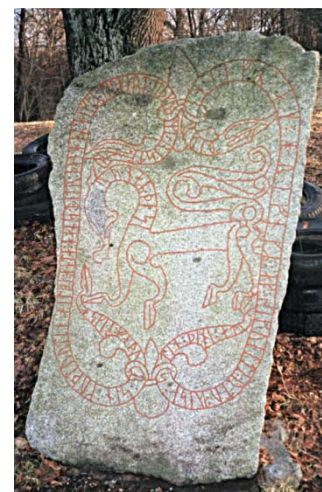
U 759

**Brynjulv och Rävning (?) och Sigvalde lät resa denna sten efter Åsger, sin fader.
Herren Gud hjälpe hans ande bättre än han har gjort sig förtjänt av.
Tidkume ristade dessa runor.**

U 758

U 758

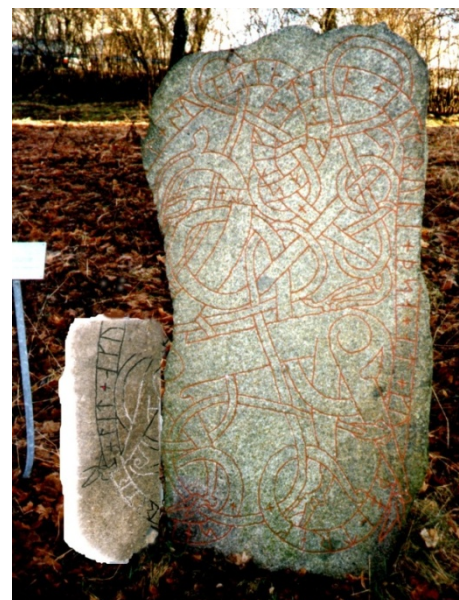

U 759

Runsten U 760 hittades när St Ilianskyrkans grund frilades 1942. Den låg då som gravhäll med ristningsytan uppåt framför högaltaret. En del av stenen slogs bort för att bättre passa in i kyrkogolvet. Det fragment, U 796, som finns i Sparsätra kyrka passar in i den bortslagna delen (se fotomontaget). Runstenen restes i parken 1946. I vår tid har den fallit och rests en gång.

Fragment

Två ristade stenfragment i ljusröd sandsten hittades 1942 vid en undersökning av S:t Ilians kyrkoruin. Styckena saknar passning till varandra, men kan mycket väl ha ingått i samma runsten. De hör inte ihop med någon nu bevarad runsten i Enköping. Fragmenten förvaras idag i Upplandsmuseet.

U 760

**Sägrim lät hugga dessa runor
efter sin son Åfast.**

**Livsten högg dessa runor
efter en god ung man.**

Kungs-Husby kyrka, som ligger 20 km sydost om Enköping, är en sen 1200-talskyrka. Äldre medeltida inventarier, däribland rester av en dopfont från 1100-talet, tyder på att kyrkan har haft en tidig föregångare. Långhusets tre östra valv och sakristian i norr byggdes under 1300-talets början. På 1470-talet tillfogades vapenhuset i söder samtidigt som tegelvalv slogs över långhuset och kor. Valven dekorerades med kalkmålningar av en okänd konstnär, samtida med Albert Målare (Albertus Pictor).

Den nuvarande salkyrkan är byggd av gråsten med gul puts och vita omfattningar. Yttertaket är klätt med spån. Korfönstrets omfattning och sydväggens spetsbågefönster, nu markerat som en nisch, är ursprungliga.

Tidigt under 1700-talet tog man upp och förstörde många av kyrkans fönster. 1755-57 förlängdes långhuset med det västra valvet, som är ett kryssvalv medan de äldre är stjärnvalv. 1676 skadades kyrkan av ett åsknedslag och reparerades inte förrän 1770 då man samtidigt vitkalkade de medeltida målningarna. 1859 togs kalkmålningarna fram igen. En grundlig restaurering av interiören gjordes under 1950-talet.

Kyrkan har fem medeltida krucifix. Det märkligaste föremålet är en madonnabild av sten som är ett rhenländskt arbete från 1320-talet.

Byggt på sent 1200-tal

Foto: Ida Bjurström

	Runristningar		
Runstenar	1600-talet	1800-talet	2010
U 707	fanns i kyrkans murverk	överkalkad i kyrkans murverk	finns i kyrkans mur
U 708	fanns i kyrkans murverk	överkalkad i kyrkans murverk	finns i kyrkans mur
U 709	ingen uppgift	låg i kyrkans golv	finns i kyrkans vapenhus
Fragment			
U 710	ingen uppgift	ingen uppgift	upptäcktes 1915 vid grävning i trädgård finns nu i kyrkans vapenhus

Runstenar

När kyrkans vapenhus byggdes på 1470-talet murades två runstenar, U 707 och 708, in på utsidan till vapenhuset. Utan tvivel har de båda runstenarna med avsikt lagts in symmetriskt i muren med ristningarna intill varandra på var sin sida om vapenhusets hörn. De placerades iögonenfallande så att ingen kyrkobesökare kunde undgå att se dem. Avsikten måste ha varit att pryda kyrkan, runslingorna skulle liva murverket. Denna funktion fyllde de båda runstenarna så länge kyrkan fick stå orörd.

På 1600-talet ritade Rhezelius, Hadorph och Helgonius av runsten U 707. 1770 rappades och vitmenades kyrkan och stenen doldes. Vid Dybecks inventering på 1860-talet kunde han därför inte finna den.

Runstenen ansågs länge vara försvunnen. 1947 knackade riksantikvarien hål här och var i kyrkväggens rappning men fann ändå inte runstenen, men väl runsten U 708. 1965 togs det tjocka putsdraget på vapenhusets södra vägg delvis bort. Då fann man äntligen den dolda runstenen. Tyvärr hade den hänsynslöst omformats för att få en passande form för muren. Toppen och kanterna var avslagna och viktiga delar av inskriften hade förlorats.

Omkring 1915 hittade en gammal man ett runstensfragment i sin trädgård U 710 (se nedan), som senare visade sig vara en del av runstenen U 707.

U 707

**Osyrg (lät resa) denna sten efter
... sin gode fader.
Här skall stenen stå.
Balle ristade.**

Runsten U 708 togs från sin ursprungliga plats när vapenhuset byggdes på 1400-talet och infogades med omtanke i murverket. När kyrkan rappades och vitmenades 1770 doldes den. Runstenen ansågs länge vara försvunnen, men återfanns 1947 då riksantikvarien knackade hål här och var i kyrkväggens rappning (se ovan).

U 708

Kale lät resa stenen efter Sigrev, sin broder, Sairs son.

Ristare: Balle (tillskriven).

På 1700-talet antecknade Olof Celsius att runsten U 709 ska finnas i kyrkans golv framför altaret. Sannolikt är det samma runsten som omtalas i Kyrkoinventarium 1829: "J Golfvet finnas här följande Stenar: 1o En Runsten, stympad, utan runristning, men med en flerdubbel valknut eller ormslinga. Den igenkännes icke i Bautil (Johan Göranssons skrift från 1750)"

I sin *Berättelse om Kungs-Husby kyrka* 1860 skrev Bror Emil Hildebrand: "I golfvet inom södra dörren ligger en sten med vackra runstensslingor, hvari sannolikt aldrig några runor varit ristade". Samma år skrev Dybeck i sin reseberättelse: "I Kungs-Husby kyrka finnes en sten med blotta slingor..."

Idag står runstenen lutad mot väggen i vapenhuset, till höger om ingången,

U 709

Ristare: Balle (tillskriven).

Runstenen har inga runor, vilket är ganska ovanligt.

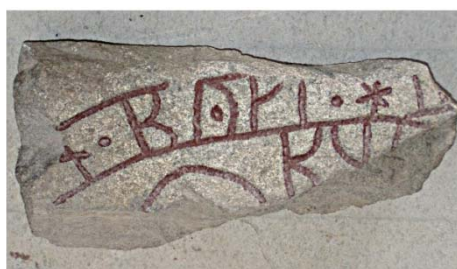
Runstensfragment

Runstensfragmentet U 710 hittades först i Kungs Husby. Sedan togs det till Lillkyrka prästgård och kom sedan till vapenhuset i Lillkyrka sockenkyrka. Hur runstensfragmentet kommit dit framgår av två brev, det ena skrivet 1940 av kyrkoherde Mats Åmark och ställt till Riksantikvarieämbetet:

"Omkring år 1915 skänkte mig en gammal man i Kungs Husby by, vars namn jag glömt, ett runstensfragment, som han sade sig ha funnit under grävning i sin trädgård. Oviss, var stenbiten bäst borde förvaras för att ej förkomma, tog jag den hem till komministergården Östersta i Kungshusby; och när jag 1917 därifrån flyttade till det närbelägna Lillkyrka, tog jag den med till Lillkyrkas prästgård. Sedan har jag återsett den i Lillkyrka kyrka. Den tillhör dock rättligen Kungs-husby socken"

1926 "återupptäcktes" runstensfragmentet av J H Söderlund. I en rapport samma år skrev han: "Vid Lillkyrka prästgård har jag funnit ett fragment av en runsten ... Det har slingor och runor å ena sidan ... Jag har i samråd med kyrkoherde Sandegren i Lillkyrka tagit stenen till sockenkyrkan, där den nu förvaras i vapenhuset."

På 1950-talet hämtade kyrkovaktmästaren Erik Rundberg tillbaka runstensfragmentet till Kungs Husby där det idag förvaras i vapenhuset. Senare har runforskare kommit fram till att fragmentet är en del av runsten U 707, som nu är inmurad på södra väggen till kyrkans vapenhus.

U 710

... han(n) bodde i Husby ...

Ristare: Balle (tillskriven)

Österunda kyrka, som ligger ca 20 km norr om Enköping, byggdes under slutet av 1200-talet. Den bestod då av långhus och, kor med höga tunnvalv av trä, samt sakristia. Vid 1400-talets tillkom vapenhuset och valven ersattes av tre stjärnvalv i tegel.

På 1750-talet förstörades fönstren. Det nuvarande taket kom till 1781, gavlarna var ursprungligen högre och spetsigare. Samtidigt togs en ny portal upp i västgaveln. Vapenhusets blinderingar (fingerade fönster) frilades 1961-62, västra partiet under läktaren gjordes om, kyrkan fick nytt golv och nya bänkar. Vidare togs kalkmålningarna från 1400-talet fram så långt det var möjligt. Målningarna består av två lager, ett äldre och ett yngre. Hela kyrkan var en gång dekorerad, men nu återstår bara fragment, bland annat en unik svit med bilder ur St Henriks legend. Den lilla kyrkan är mycket ljus och har ett färgstarkt korfönster från 1970-talet. Utanför kyrkogårdsmuren står en klockstapel som byggdes 1765.

Byggd under slutet av 1200-talet

Runsten	Runristningar		
	1600-talet	1800-talet	Nu
U 1168	låg som tröskelsten till kyrkporten	låg på kyrkogården	står nu rest på kyrkogården
U 1169	ingen uppgift	ingen uppgift	i vapenhuset

Runstenen

På 1600-talet ritade Rhezelius, Bureus samt Hadorph och Helgonius av runsten U 1168, som då låg som tröskelsten vid kyrkdörren.

Vid mitten av 1800-talet togs den loss, men blev liggande på kyrkogården tills den 1931 restes av Riksantikvarieämbetet på sin nuvarande plats vid klockstapeln utanför kyrkogården, 100 meter nordväst om kyrkan.

Fragmentet

Fragmentet U 1169 kom fram 1938 när man grävde invid en grav på kyrkogården. Folkskolläraren *John Andersson* beskriver hur det gick till: "*Härmed får jag meddela, att bif. fragment av en runsten hittats i min svärfars grav å Österunda kyrkogård. Stenen har följande mått: 73 x 44 x 10 cm. Huruvida mera tillhörande stenen finns i graven är okänt. Fragmentet hittades då vi utmed gravens ena långsida grävde en cirka 80 cm bred rabatt för blommor*".

Runstensfragmentet blev länge liggande på kyrkogården innan det togs in i vapenhuset, men fördes senare åter ut på kyrkogården.

När Sven Jansson 1943 besökte Österunda kyrka stod fragmentet rest vid ett träd vid västra bogårdsmuren. Då han 10 år senare (1953) besökte platsen låg fragmentet med runorna nedåt ovanpå samma mur. Jansson förde då tillbaka det till vapenhuset där han placerade det i södra väggnischen, där det nu står.

I *Upplands runinskrifter* skriver Jansson & Wessén: "Det är högst beklagligt, att så litet återstår av denna en gång säkerligen vackra ristning. Inskriften är alltför fragmentariskt bevarad för att tillåta en rekonstruktion. Det är emellertid icke uteslutet, att man vid grävningar på kyrkogården kommer att kunna påträffa ytterligare delar av den vackra stenen"

U 1168

... och Gislög de lät resa
(stenen efter) Järund
... reste efter ...
Ristare: Okänd.

U 1169

... aluk ... o ... ulo ...
Ristare: Okänd.

Vallby kyrka, som ligger 10 km sydost om Enköping, byggdes av gråsten på 1300-talet, troligt på samma plats som en tidigare träkyrka. Vid långhuset västra sida finns ett kyrktorn, i söder ett vapenhus och vid norra sidan en sakristia. Vid slutet av 1300-talet förlängdes långhuset, vars västra del har tjockare murar, åt öster. Vid mitten av 1400-talet fick kyrkorummet kryssvalv av tegel. Då kom förmodligen också tornet till. Både torn och sakristia kröns av lanterniner (takfönster). En ny sakristia byggdes på 1740-talet. 1741 rappades kyrkan utvändigt, och 1742 rappades och vitmenades interiören. Tornet ombyggdes vid mitten av 1800-talet. Kyrkan restaurerades 1921.

Kyrkan har medeltida kalkmålningar av okänd konstnär, ett välbevarat triumfkrucifix från 1400-talet samt en förgylld karmstol som skänktes till kyrkan 1748. Två av kyrkans dörrar, varav en i koppar, kommer enligt sägnen från borgen Gröneborg i Mälaren. Bland nyare inventarier finns en Mariaskulptur i koret. Invid kyrkan ligger Mariadöttrarnas kommunitet.

Muren runt kyrkan (bogårdsmuren) anlades 1759.

Byggt på 1300-talet
på samma plats som en tidigare kyrka

Foto: Ida Bjurström

Fragment	Runristningar		
	1600-talet	1800-talet	2010
U 718	ingen uppgift	låg vid ingången till vapenhuset låg senare i kyrkans mur	är försvunnet

Runstenar

1829 omnämndes runstensfragmentet U 718 första gången av Dybeck, som ritade av det. Året innan låg det vid ingången till kyrkans vapenhus. Arkeologen Alexander Seton, bror till godsägare Patrik Baron Seton på Ekolsunds slott, lät senare flytta ut fragmentet på kyrkogården.

1859 berättade Dybeck att fragmentet blivit inlagt och dolt i kyrkomuren. Året efter nämnde Dybeck det inte i sina reseberättelser, men 1863 "hittar" han en del i kyrkomuren och 1865 "uppdagar han ett märkvärdigt runstensfragment i Wallby kyrka".

Runstensfragmentet upptäcktes alltså tre gånger! Vid runstensinventeringen 1941 sökte man förgäves efter fragmentet. Rena trolleriet! Har Alexander Seton kanhända tagit fragmentet till sina egna privata samlingar?

U 718

Teckning av Richard Dybeck

... och Olev och Uarasi
lät ... denna sten ...

Ristare: Tidkume (tillskriven).

Fröslunda kyrkan, som ligger ca 20 kilometer från Enköping, byggdes under slutet av 1400-talet. Vapenhuset tillkom i början av 1500-talet. Kyrkan är byggd av putsad natursten och tegel och har ett rektangulärt långhus med ett rakt avslutat kor i öster. En sakristia finns tillbyggd i norr och ett vapenhus i söder. Kyrkans och sakristians gavel pryds av fingerade öppningar (blinderingar). Ingången ligger i söder och går via vapenhuset. Sannolikt har dagens kyrka haft en föregångare eftersom flera inventarier i kyrkan är från äldre medeltid. Altarväggen har en ovanlig uppbyggnad med predikstolen placerad ovanför altaret. Hela uppbyggnaden utfördes 1762 i rokokostil. I väster finns en läktare med en orgel som är märklig på grund av att delar av orgelfasaden härstammar från 1500-talet. Den fasta bänkinredningen är från 1760-talet, men blev något förändrad vid en renovering på 1930-talet. På en höjd norr om kyrkan står en brädklädd klockstapel från 1752.

Byggt under senare hälften av 1400-talet

Foto: Kurt Nyberg

Kyrkan står på moränmark med besvärliga grundförhållanden vilket får till följd att kyrkans murar spricker. Därför har kyrkan flera gånger renoverats. 1816 ansåg man sig tvungen att riva de medeltida valven och ersätta dem med ett tunnvalv i trä. Vid en reparation 1907 revs det sydöstra hörnet av kyrkan, grunden förstärktes och murarna återuppbyggdes i tegel. Kyrkans stora fönster tillkom på 1700- och 1800-talen. 1932 lät man sätta igen ett stort medeltida korfönster.

		Runristningar		
Runstenar	1600-talet	1800-talet	2010	
U 805	var inmurad i kyrkans östra vägg	var försvunnet	överrappad i kyrkans gavel	
Fragment				
U 807	fanns vid Eneberga	fanns vid Eneberga	ligger i kyrkans vapenhus	
U 806	var inmurad i kyrkans östra vägg	var försvunnet	överrappad i kyrkans gavel	

Bevarat fragment

Enligt Caspar Cohl fanns fragment U 807 på 1600-talet "Wedh Enebergha i Frösslunda S". Fragmentet uppmärksammades 1934 då det egendomligt nog låg kvar på samma plats. Eftersom man inte kunde finna någon runsten som fragmentet passade ihop med flyttades det till kyrkans vapenhus.

Försvunna stenar

På 1600-talet fann Leitz och Hadorph runstenen U 805 och fragmentet 806 inmurad i Fröslunda kyrkas östra kyrkovägg och ritade av dem. 1862 kunde Dybeck inte finna dem. Den 80-åriga kyrkvaktaren berättade för honom att han aldrig sett stenarna. Nu finns både runstenen och fragmentet inmurade i kyrkans södra gavel, dolda av rappningen.

U 806

Ristare: Okänd

U 805

Folkger (?) lät resa stenen efter ...
sin broder, och Gunnar efter ...
sin fader, en gästfri man.
Han bodde i Viggeby (?)

Ristare: Torbjörn (tillskriven).

U 807

... hans själ ...

Ristare: Balle (tillskriven).

Teckningar av Johan Leitz och Johan Hadorph

Hjälsta kyrka byggdes under senare delen av på 1400-talet och ersatte kyrkorna i Tuna och Julbovik när socknarna slogs samman. Resterna från en av föregångarna har hittats 600 m söder om nuvarande kyrkobyggnad.

Kyrkan är uppförd av gråsten och består av långhus med tillbyggd sakristia i norr och vapenhus i söder. Sakristia och vapenhus uppfördes direkt efter långhusets färdigställande, trots att åtminstone sakristian planerats redan från början. Valvslagning ägde rum i samband med uppförandet vid en tid när valvslagningskonsten stod på sin höjdpunkt. I långhuset finns ett åttadelat kryssvalv och en korsstjärna, i korvalvet en kimitostjärna med kvadratisk mittpunkt och i vapenhuset finns en fyrklöverstjärna

Kyrkan har förblivit relativt oförändrad, förutom en del fönsterupptagningar under 1700-talet och 1800-talet. 1895 fick korfönstret rutor med glasmålningar och en predikstol från 1600-talet köptes från Fittja kyrka. 1951-55 restaurerades kyrkan. Den tidstypiska inredningen från 1895 rensades bort och ett altarskåp med oljemålningar ersatte ett kors från 1895, som placerades längst ned i kyrkan.

Byggd under senare hälften av 1400-talet

Foto: Wikipedia

Runstenar	1600-talet	Runristningar	1800-talet	2010
U 811	var inmurad i kyrkomuren		samma placering	står rest på kyrkogården
U 812	var inmurad i kyrkans södra vägg		samma placering	står rest på kyrkogården

Runstenar

Enligt Burrus fanns runstenen U 811 på 1600-talet inmurad i kyrkomuren.

På 1860-talet fastslog Dybeck att runstenen är inmurad i kyrkomurens västra insida. På 1870-talet togs runstenen ut ur muren och flyttades till området väster om kyrkogården.

1918 meddelade E Öhlén att några run- och bautastenar låg "kullfallna och torde uppresas". 1927 antecknade A. Karlén att stenen "lutar bakåt". Vid runinventeringen 1941 hade runstenen fallit omkull och restes igen av riksantikvarien på den plats där den står än i dag, 35 meter sydväst om kyrkogården.

På 1600-talet ritade Rhezelius och Bureus av runsten U 812. Den fanns då inmurad i kyrkans södra vägg.

På 1860-talet fann Dybeck runstenen "inmurad i kyrkans södra vägg utantill och nära marken". På 1870-talet togs runsten ut ur väggen och flyttades till området väster om kyrkogården.

1918 meddelade E Öhlén att några run- och bautastenar låg "kullfallna och torde uppresas". Vid runinventeringen 1941 hade runstenen fallit omkull och restes igen av riksantikvarien på den plats där den står än i dag, 25 meter sydväst om kyrkogården.

U 811

Nonsens-text som inte är tydbar.
Ristare: Torgöt Fotsarve (tillskriven).

U 812

... sin fader. Han blev död i England.
Ristare: Arbjörn (tillskriven).

Nysätra kyrka, som ligger ca 30 kilometer från Enköping, byggdes på 1400-talet. Kyrkan är en tegelkyrka utan torn men med fristående klockstapel norr om kyrkogården.

Exteriören kännetecknas av rik blinderingsdekor (fingerade fönster), som är från 1400-talet. Flera medeltida träskulpturer finns inne i kyrkan.

På kyrkogården finns minnesstenar, bland annat över ägarna från Ryda kungsgård.

Byggt under 1400-talet

Foto: Gryta pastorat

Fragment	1600-talet	Runristningar	1800-talet	2010
U 834	ingen uppgift		i kyrkogårdsmuren	i kyrkogårdsmuren
U 832	låg i gårdet vid kyrkan		var försvunnet	är försvunnet
U 833	låg i gårdet vid kyrkan		var försvunnet	är försvunnet

Fragment

Runstensfragmentet U 834 hittades 1938 i grunden till Nysätra småskola, som ligger nära kyrkan. Nu är det insatt i södra kyrkogårdsmuren till Nysätra kyrka

Försvunna runstensfragment

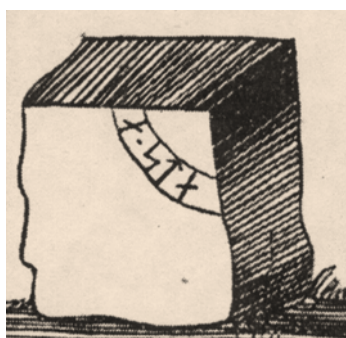
På 1600-talet ritade Rhezelius samt Leitz och Hadorph av fragmenten. De låg då på gårdet vid Nysätra kyrka. Förmodligen hade den runsten som fragmenten kommer från förstörts redan före 1600-talet och de fragment som avbildades är i dag båda försvunna. Stille (1999) anser att U 832-834 hör till en och samma runsten

U 834

... och ... efter ...

Ristare: Balle (tillskriven).

U 832

... k x sta ... – sen

Ristare: Balle (tillskriven).

U 833

Saknar runor.

Ristare: Balle (tillskriven).

Holms kyrka ligger mellan Lårstaviken och Gorran vid Mälaren. Den rektangulära kyrkan byggdes på 1600-talet i italiensk stil med valmat sadeltak. Arkitekten anses vara Mathias Spieler.

Kyrkan hör nära samman med Sjöo slott. Rester av en medeltida kyrka ingår i den nuvarande. Eftersom kyrkan brunnit två gånger, 1723 och 1822, återstår endast murarna av 1600-talskyrkan. Sitt nuvarande yttre utseende fick kyrkan efter senaste branden. Inredningen är från 1720-talet. Ny sakristia inreddes 1840.

Kyrkan reparerades 1950 då den var i dåligt skick efter att i många år använts som sädesmagasin.

Byggt under 1600-talet

Foto: Wikipedia

Runsten	1600-talet	Runristningar	2010
U 824	låg som tröskelsten i kyrkporten	1800-talet stod rest på kyrkogården	står rest på kyrkogården

Runsten

På 1600-talet ritade Rhezelius och Bureus av runsten U 824, som då låg som tröskelsten i kyrkporten.

Med stort besvär och till stor kostnad togs den vid början av 1700-talet loss från tröskeln och restes utanför kyrkan av friherre Johan Banér den yngre.

U 824

Joger och Åfrid lät resa denna sten efter brodern till Rodäl i Örberg. Åsmund ristade runorna.

Breds kyrka, som ligger två mil nordväst om Enköping vid gränsen till Västmanland, byggdes 1836-37. På samma plats låg tidigare en kyrka från 1300-talet. Många värdefulla föremål från denna finns i den nuvarande kyrkan, bland annat ett triumfkrucifix från 1500-talet.

Den långsträckt byggnaden i nyklassisk stil är byggd i gråsten och spritputsad i vitt med gråfärgad sockel. Kyrkan hade från början som en enskeppig, rektangulär sal med kor och långhus i samma höjd och bredd, höga rundbågiga fönster och ett kraftigt torn i väster. 1892 fick tornhuven sin nuvarande överbyggnad i form av en huv med lanternin (takfönster) och spira. Taket är klädda med koppar.

Interiören har i stort sett samma stilenliga, enkla prägel som då kyrkan var nyinredd. Över det höga, ljusa kyrkorummet höjer sig ett segmentvalv. Murarna avslutas upptill av en profilerad list.

Den slutna bänkinredningen byggdes 1747 för den tidigare kyrkan. Renoveringar utfördes 1907-08 då den fasta inredningen målades om i vitt med förgyllt dekorerings och läktaren byggdes om, samt 1924-25 då bland annat bänkinredningen byttes ut och den övriga fasta inredningen åter målades om.

Byggt 1836-37

Foto: Roger Karlsson

Runristningar			
Runsten	1600-talet	1800-talet	2010
U 795	låg i kyrkogårdsmuren	låg i kyrkogårdsmuren	står rest på kyrkogården

Runsten

På 1600-talet ritade Leitz och Hadorph av runsten U 795, som då fanns i kyrkogårdsmuren.

På 1800-talet skrev Dybeck att runstenen satt i kyrkogårdsmuren. 1945 flyttades runstenen och restes på sin nuvarande plats på kyrkogården, strax söder om kyrkan.

U 795

**Harald och Ärngisl och Halvdan
och Fotrad läto hugga stenen
efter Gisl, sin fader.**

Ristare: Livsten (tillskriven).

Giresta kyrka är från medeltiden. Den var tydligen rätt illa byggd redan från början och den revs och återuppfördes därför 1784-1785, till stor del bekostat av Fredrik von Post. Kyrkan är tornlös och utan takmålningar. Klockstapeln är från 1716. Kyrkan brann 1911 och hela inredningen förstördes. Kyrkan byggdes upp på nytt och moderniserades.

På 1980-talet finansierade Anders Wall en upprustning av kyrkan som bland annat fick en ny orgel. Eftersom kyrkan har en bra akustik används den flitigt som konsertlokal.

Byggd under medeltiden

Foto: Wikipedia

Runsten	1600-talet	Runristningar	1800-talet	2010
U 831	ingen uppgift		ingen uppgift	finns i vapenhuset

Runsten

1927 meddelade A Rylander och A Karlén till riksantikvarien att en runsten hittats 1910 öster om Giresta kyrka. Samma år skrev Enköpings Posten: "För något år sedan voro bröderna Petrus och Eric Lundberg, Girestaby, sysselsatta med stenarbete i en åker strax intill Giresta kyrka, då de funno en del av en runsten, vilken tillvaratogs och lades i trädgården, där den ännu ligger. Biodlaren, JH Söderlund i Litslena, som häromdagen besökte Giresta, fick då höra talas om fyndet. Han besökte genast Girestaby och fann verkligen en del av en runsten ... Runorna äro otydliga, och har det ej lyckats S. att tyda stenens inskrift. Önskligt vore om stenen blev förvarad i Giresta kyrkas vapenhus."

Några månader senare skrev Söderlund till riksantikvarien: "Önskvärt vore om nämnda runsten förvarades på värdig plats, t ex i Giresta kyrkas vapenhus". Riksantikvarien skrev till pastorsämbetet och kyrkstämmen biföll 1928 placeringen i vapenhuset.

Men sedan hände ingenting, för vid runstensinventeringen 1941 stod runstenen kvar i samma trädgård som bröderna Lundberg ställde den. 19?? flyttades den äntligen till Giresta kyrkas vapenhus där den står än idag. Söderlunds önskan gick alltså i uppfyllelse ...

Den medeltida Giresta-hällen

Magnus Källström är runforskare vid Riksantikvarieämbetet. Han har undersökt den runskrift som ligger fullt synlig i golvet till kyrkans kor. Tyvärr är några av tecknen skadade och inskriftens början är täckt av en modern kabeltrumma av trä, men rätt mycket går ändå att läsa.

...laf-u- stafby han · ligær h...

"...(i) Staby, han ligger här."

Staby är en herrgård i Giresta socken, som på 1300-talet kallades *Stafby*, men som redan på 1400-talet vanligtvis skrevs utan *f*. Detta tyder på att ristningen bör ha tillkommit senast under 1300-talet. Före ortnamnet har säkert stått ett personnamn, som nu är skadat och därför svårt att tolka.

U 831

... lät resa stenarna efter Luden, sin son.

Ristare: Okänd

Foto av Magnus Källström

Gryta kyrka ligger cirka 2 kilometer nordost om Örsundsbro i en flack dalgång längs den gamla kungliga Eriksgatan. När kyrkan byggdes är svårt att säga eftersom den nuvarande kyrkans gråstensväggar täcks av ett tjockt putslager. Förmodligen har den äldsta kyrkobyggnaden varit av trä.

Målningarna i kyrkan är sannolikt utförda av en lärjunge till Albert Målare (Albertus Pictor). Målningarna är daterade "Anno Domini 1487" och tillhör en i Mälardalen under 1400-talets senare hälft vitt utbredd skola, vars mest betydande mästare var Albert Målare. I långhusets tre valv är målningarna mycket väl bevarade. I det fjärde valvet, Tornvalvet, finns fragment av fyra scener. Många av målningarna försvann när man tog upp fönster o väggarna.

Predikstolen från 1697, som är den fasta inredningens äldsta föremål, är sannolikt tillverkad av en snickare på platsen efter den stil som var modernt vid 1600-talets mitt.

Klockstapeln byggdes 1752 och har två klockor, storklockan och lillklockan.

Byggt under medeltiden
troligen på samma ställe som en äldre träkyrka
Foto: Wikipedia

		Runristningar	
Fragment	1600-talet	1800-talet	2010
U 872	ingen uppgift	ingen uppgift	finns i kyrkan

Runstensfragment

Runstensfragmentet hittades 1938 av fil mag N G Stahre i åkanten nedanför Ölsta mellangård. Nu finns det i Gryta kyrka.

U 872
... a • st ...
Ristare: Okänd

Altuna kyrka, som ligger ca 20 km norr om Enköping, byggdes 1850 och ersatte en äldre medeltida stenkyrka som låg alldeles nedanför kullen.

Kyrkan är en väl proportionerad, nyrenoverad, empirekyrka, som ligger mycket vackert på en höjd med utsikt över socknen. Kyrkan har ett ljusst och vackert kyrkorum.

Byggt 1850
troligen på samma ställe som en äldre träkyrka
Foto: Wikipedia

		Runristningar	
Runsten	1600-talet	1800-talet	2010
U 1161	var inmurad i kyrkans vägg	låg som sockelsten till gravkapellet	står nu rest på kyrkogården

Runstenen

Då runstenen först uppmärksammades på 1600-talet var den inmurad i väggen över dörren till vapenhuset i den gamla, nu rivna, kyrkan. 1850 flyttades den till gravkapellet där den murades in som sockelsten. 1918 återupptäcktes runstenen av hembygdsforskaren KA Karlinder. Den var då överkalkad och inmurad i stenfoten till kyrkas gravkapell. Karlinder såg till att runstenen frilades och placerade den på sin nuvarande plats på gräsmattan vid tornet utanför kyrkan.

Runstenen är mest känd för sin tydliga bild av *Tors fiskafänge*. Tor har betat med huvudet från en av jätten Hymers oxar, och Midgårdsormen har tagit betet. Kampen är så hård att Tors fötter gått rakt igenom båtens botten, en detalj som för övrigt överensstämmer med Snorre Sturlassons skildring i Eddan. Hymer (som inte syns på ristningen) kommer strax att kapa reven och Midgårdsormen, och Tor, undkommer oskadda.

På runstenens andra smalsida utspelar sig tre olika scener: Överst finns en fågel. Därunder står en figur som verkar hålla i ett stort horn. Kanske är det guden *Heimdall*, som enligt den fornnordiska mytologin höll vakt vid regnbågsbron mellan människornas och gudarnas världar. För att slå larm hade han ett stort horn, *Gjallarhornet*, som han blåste i så att det hördes över allt. Underst finns en ryttare med en jaktfalk som slår klorna i ett byte och hackar det med sin krökta näbb.

Runstenen betraktas som ett fulländat konstverk. De tre mänskliga figurerna är hämtade ur *Sigurdsagan*.

Vi ser hur sagohjälten *Sigurd Favnesbane* med sitt svärd genomborrar ormen *Fafne*. Till vänster syns dvärgen *Andvare* med den dyrbara ringen och till höger valkyrian *Sigdriva* med en trolldryck i sitt horn.

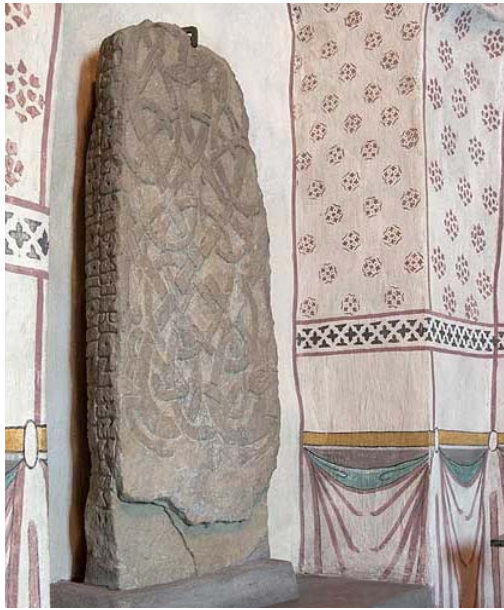
U 1161

**Vifast, Folkad, Gunnar lät resa stenen
efter sin fader Holmfast (och efter sin broder) Arnfast.
Far och son blev båda innebrända.
Och Balle och Frösten, Livstens följeslagare, ristade.**

U 1161

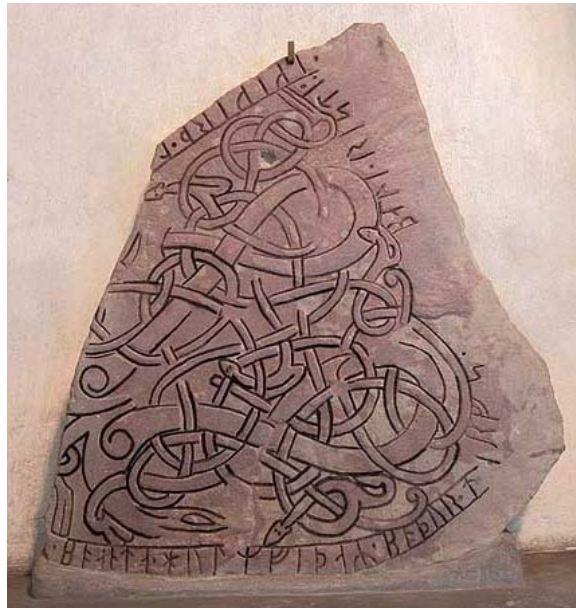

U 722

**Tavest lät resa stenen efter
... sin broder.**

Gud hjälpe hans själ.

Ristare: Balle (tillskriven).

U 721

**Ingegerd lät resa stenen efter ...
Holfrids man och Djärvs broder.**

Balle ristade.

Runstenarna U 722 och U 721 upptäcktes när Löts kyrka restaurerades 1908.
Båda är numera inmurade i nischer mitt emot varandra
på var sin sida om kyrkans altare.

U 779

Järund reste dessa stentar efter Jarl, sin son.

Gud hjälpe hans ande.

Ristare: Erik (tillskriven)

På 1600-talet låg runsten U 779 övermurdad som tröskelsten till sakristian i
Svinnegarns kyrka. 1946 togs runsten fram och restes på sin nuvarande plats
utanför vapenhuset, till vänster om kyrkans port.